Катерина Ямкова

Особливості розвитку соціальної активності учнів у воєнний та післявоєнний періоди (40–50-ті роки)

Розвиток соціальної активності учнівської молоді належить до проблем, що були за межами об'єктивного вивчення в історії вітчизняної педагогіки, незважаючи на те, що висвітлення саме історичних джерел щодо цієї важливої проблеми надасть змогу в майбутньому поліпшити методику роботи з дитячими та молодіжними організаціями України, як у роки Другої світової війни, так і після її закінчення.

Окрім суто наукового інтересу, важливість піднятої у статті проблеми зумовлена також вимогами сьогодення, коли настала потреба активізувати сучасну учнівську молодь, згуртувати дитячі та молодіжні організації для спільної мети – зміцнення демократичного розвитку України. Зазначимо, що саме розвиток соціальної активності учнівської молоді, надання можливості активно проявити їх громадянську позицію можливо лише при створенні спеціальних умов для їхнього самовизначення, самовдосконалення.

З питань розвитку соціальної активності учнівської молоді в молодіжних організаціях, зокрема, історичних аспектів цієї проблеми, існують дослідження В. Лісовського, М. Малютіна, Д. Ольшанського, Ф. Штибіца, А. Яковлєва та ін. Питанням розвитку освіти даного періоду присвячено дисертацію С. Герегової «Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.)». Існують також і окремі публікації щодо боротьбі із дитячою бездоглядністю у розглядуваний нами період (кінець 40–50-ті роки) – І. Грідіна, Н. Касьянова; щодо суспільних засад генези комунікації в теорії та практиці освіти України за останнього періоду сталінського режиму (М. Прищак) та ін. Але при цьому кількість досліджень, що присвячені висвітленню ідей щодо розвитку соціальної активності у педагогічному ракурсі, є недостатнім.

Мета статті полягає у вивченні та узагальненні педагогічних ідей щодо розвитку соціальної активності учнівської молоді у воєнний та післявоєнний періоди.

Замовлення суспільства на виховання соціальної активності учнів продиктоване сучасними умовами, в яких опинилася наша держава. Формування такої якості учнівської молоді, як соціальна активність, має посісти важливе місце у навчально-виховному процесі школи. Розгляд теоретичних робіт дає нам можливість стверджувати, що «соціальна активність» (від лат. activus – діяльний, енергійний) є широким поняттям, яке містить такі елементи – відповідальність особистості як громадянина країни, в якій він проживає, обізнаність про основні політичні ідеї, політичний настрій в

суспільстві, вміння впливати на підвищення якості життя у соціумі. Розвиток соціальної активності учнівської молоді – пріоритетне завдання сучасного педагога, адже саме сьогодні педагогічна наука опинилася перед необхідністю чіткої побудови системи роботи з волонтерами, розробкою ефективних технологій з розвитку мережі дитячих та молодіжних організацій.

Така робота, що має бути заснована на розвитку соціальної активності учнівської молоді, дозволяє у майбутньому здійснити суттєві зміни в житті всього суспільства – спрямувати активність учнівської молоді на корисну діяльність, до здійснення моральних вчинків; сформувати високу соціальну культуру особистості – найважливішу цінність для розвитку нашої країни.

Але для розробки ефективних технологій, перш за все, необхідний аналіз історичних особливостей та умов, в яких соціальна активність учнів вже отримала ефективний розвиток і мала певні результати. Найбільше значення має дослідження важкого для нашої країни періоду – 1940–1950 роки.

Під час війни багато матеріалів по роботі з молоддю було втрачено, і особливо багато прогалин виявляється в архівних матеріалах, що стосуються педагогічної діяльності з розвитку соціальної активності. Через важкі умови, в яких все суспільство перебувало в даний період, розгляд питань, пов’язаних з ідеями розвитку соціальної активності учнівської молоді, викликав певні труднощі. Для відновлення відсутніх відомостей доводилося розглядати додаткові матеріали, використовувати в деяких випадках непрямі свідчення. Це, наприклад, матеріали, в яких висвітлюється ставлення політичної влади до вчених та науковців у даний період. Так, є відомості про те, що саме у розглянутий нами період, на початку 40-х років, були арештовані найвідоміші вчені, серед яких Н. Вавілов (біолог-генетик), П. Капіца (видатний фізик) та ін. Так, є матеріали, що свідчать про втрату творчої сили і думки вчених у створених політичним режимом умовах: «...Як вченому мені в Союзі погано. І справа тут не в матеріальних умовах, – пояснював П. Капіца. – Я якось не можу охопити і зрозуміти тієї установки до науки і до вченого, яка у нас існує. Всі ці два роки у мене відчуття посадженого в клітку рідкісного екземпляра людської породи, необхідного для поповнення комплекту зоосаду... Мені здається, що це пояснюється корінною розбіжністю у підході до науки. Він тут надто вузький і утилітарний. …Так до неї підходити не можна... Я можу добре працювати, якщо відчуваю себе щасливим, цього немає» [4, с. 505].

Додамо, що за сучасними даними, із Західної України, Західної Білорусі та інших територій СРСР в даний період було виселено більше 2-х мільйонів чоловік, що було пов’язано з політичними рішеннями,

заснованих на національних забобонах. Наведемо наступні дані: «... У період війни за постановами ДКО були виселені у віддалені райони країни: радянські німці – 815 тис. чол., калмики – 93.139 чол., кримські татари – 190 тис. чол., чеченці – 387.229 чол., інгуші – 91.250 чол., балкарці – 37.103 чол., карачаївці – 70.095 чол., турки-месхетинці – понад 90 тис. чол.» [8, с. 445].

Однак при всіх складнощах і тих суперечливих процесах, що характеризували суспільство, науку і освіту в даному періоді, зводити до повного заперечення досягнення з розвитку соціальної активності учнівської молоді ми не можемо.

Метою розвитку учнів на початку розглянутого нами періоду, є, за висновками А. Родіна – виховання нової людини, який є громадянином соціалістичного суспільства [6, с. 3]. Тісно пов'язуючи виховання в школі з навчанням, педагог писав, що наукові знання, що повідомляються вчителем на уроках, дають багатий матеріал для виховання якостей, необхідних свідомій та активній особистості. Основною ідеєю педагога, що, на наш погляд, є відмінною рисою в освіті даного періоду, є проведення додаткової роботи з розвитку інтересів учнів, оскільки школа не може обмежитися виховною роботою, що проводиться на уроках. Так, А. Родін вказував, що інтереси учнів багатогранні, і часто далеко виходять за межі навчального курсу: «Важко знайти таку галузь науки, мистецтва, техніки, спорту, яка не приваблювала б дітей. Школа повинна всіма доступними їй засобами заохочувати і розвивати в дітях ці інтереси, створювати умови для широкого виявлення їх здібностей і талантів» [6, с. 3].

Підкреслюючи необхідність спілкування з учнями на різні соціальні теми, А. Родін вказував на розвиток високої свідомості громадянського обов'язку, необхідність раціонального використання часу після навчального дня. Також педагог зазначав, що в дітей після закінчення їхнього навчального дня залишається багато вільного часу, і цей час на дозвіллі дитина використовує зовсім нераціонально, нерідко на шкоду розумовому і моральному розвитку, здоров'ю (катання на буферах трамвая, азартні ігри, куріння і т.п.). «Все це, – зазначав педагог, – вимагає від радянської школи, щоб вона не обмежувалася роботою з дітьми на уроках, але продовжувала роботу з ними і після уроків. Організовуючи для дітей у позанавчальний час читання, бесіди, екскурсії, гурткові заняття, художні ранки і т.д., школа може багато в чому доповнити, розширити і поглибити ту навчально-виховну роботу, яка проводиться в класі...» [6, с. 4].

Зазначимо, що окрім педагога, для розвитку дітей того періоду існували комсомольські організації. Для цієї групи молоді, що приймала активну участь

у житті суспільства, на той час було характерним домінування позитивного ставлення до політичного курсу держави. При цьому більшість комсомольців висловлювати свою соціальну активність не тільки в політиці, а й у сфері освіти. Так, саме ці організації в розглядуваний нами період приймали велику участь в організації дитячих позашкільних установ, у керівництві піонерськими організаціями (відзначимо, що загальна кількість піонерів в СРСР до 1941 року перевищила 12 мільйонів).

Проте обстановка, в якій опинилося суспільство у часи Великої Вітчизняної війни, що почалася 22 червня 1941 року, не могла не позначитися на практиці розвитку соціальної активності учнівської молоді. Так, багато тисяч учнів старших класів, вчителів та студентів пішли в народне ополчення, у Червону Армію, в партизанські загони.

Любов до Батьківщини, розуміння необхідності захисту громадян своєї країни в важких умовах, активізувало з перших же днів війни і вчителів, і учнів до прийняття участі в будівництві оборонних споруд, у протиповітряній обороні, збиранні врожаю в колгоспах і радгоспах, зборі лікарських рослин, металобрухту, надання допомоги пораненим у госпіталях і т.д. Саме школи розгорнули у той час широку суспільно корисну діяльність.

У розглядуваний нами період радянська держава проводила велику роботу з попередження безпритульності та бездоглядності неповнолітніх, адже в ці роки багато дітей залишилось сиротами. Так, про це свідчить постанова «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків» (23 січня 1942 р.); «Положення про комісії з влаштування дітей, які залишились без батьків» (1943 р.). За допомогою цих документів здійснювалося вирішення важливих соціальних завдань, які входили раніше до компетенції комісій для неповнолітніх.

Акцент на вихованні активної громадянської позиції диктувався складною соціально-економічною обстановкою. Перед педагогами ставилося завдання створити систему освіти, покликану згуртувати учнівську молодь навколо соціалістичного способу життя і цінностей. Доступ до освіти і виховання отримали десятки і сотні тисяч дітей-сиріт і підлітків у віці від 7 до 15 років, які раніше не мали такої можливості. Вже у 1943/44 в Україні було 12802 школи, в якій навчалося 1770179 учнів [5, с. 166].

Військовий час висунув ряд вимог, що змінили характер розвитку соціальної активності учнів. Всьому освітнього процесу було надано активний, патріотичний характер. Образи молодих героїв – Зої

Космодем'янської, Віри Волошиної, Саші Чекаліна, Олександра Матросова та ін. – ставали ідеалами для розвитку молоді. В основі нових ідеалів – таке поєднання якостей, як відважність без самовдоволення, сила і витривалість, турбота про оточуючих людей, самовідданість. Так, народна артистка СРСР Н. Обухова згадувала про героїню Зою Космодем'янську: «Після концерту я довго розмовляла з бійцями. Вони розповідали мені про себе, про своїх бойових товаришів, про свої надії розрахуватися з ворогом після одужання. Молода дівчина з коротко підстриженим волоссям під білою хусткою, худенька і великоока, схожа на підлітка, на прохання всіх присутніх розповіла про те, як вдалося винести з бою кілька десятків важко поранених бійців. Вона говорила про це скромно, явно збентежена загальною увагою, намагаючись представити все в такому вигляді, як нібито нічого особливого нею зроблено не було і що будь-яка дівчина здатна в будь-яку хвилину повторити теж саме, якщо потрібно» [1, с. 148].

Окрім появи нових ідеалів, з'явилися зміни у змісті освітньої роботи. Вони виявилися у спрямованості викладання шкільних предметів на соціальну активність учнів. Так, вказуючи на реформи, що відбувалися на той час в освіті, М. Константинов, В. Смирнов свідчили про особливості формування соціальної активності учнів: «...Комсомольці і піонери активно боролися за відмінні успіхи в навчанні, за свідому дисципліну і політичну освіту всіх учнів ...» [3, с. 218].

Розвитку соціальної активності сприяли також і внесення змін у навчальні програми з історії, Конституції СРСР та літератури в середніх і старших класах. Вчителі під час викладання основ наук та в позакласній роботі використовували дані про успіхи в будівництві соціалістичного суспільства, досягнення радянської науки і культури. Таким чином, спрямованість навчально-виховного процесу мала яскраво виражений соціальний характер. При цьому важливим у вихованні школярів було формування таких якостей, як гордість за свою Батьківщину, патріотизм, відданість ідеям і справі політичного на той час устрою – соціалізму.

Також є свідчення про те, що характерною рисою самих керівників і вчителів народної освіти даного періоду була сміливість, вимогливість, мужність. Так, в умовах блокади, нальотів авіації, вчителі продовжували працювати зі школярами, перебуваючи в бомбосховищах [3, с. 249]. Ці приклади відданості власній справі, любові до підростаючого покоління позитивно позначилися на розвитку дітей та учнівської молоді.

В цілому освіта стала більш практичною, пов'язаною з життєвими умовами, військово-оборонними темами, сільським господарством, побутовим

обслуговуванням. Історики педагогіки свідчать, що у корисних і важливих справах брали участь і самі вчителі, як керівники учнівських бригад. Заняття з предметів – фізики, хімії, – на виробництві пов'язувалися з певними технологіями та формуванням відповідних трудових навичок. При цьому вчителі свідчили про те, що продуктивна праця учнів (2–3 години на день) благотворно позначається на дисципліні школярів і сприяє більш осмисленому і глибокому засвоєнню знань [2].

Саме такий принцип, на нашу думку, як принцип об'єднання активних, проблемних методів навчання з формуванням трудових навичок і таких моральних якостей, як скромність, відповідальність тощо був закладений в основі принципово нового механізму розвитку соціальної активності учнів, що в подальшому дозволило країні здійснити соціально-економічні реформи та впровадити їх у розбудову суспільства. До перетворень, що дозволили зробити значний ривок до зміни якості життя всього суспільства в післявоєнний період, можна віднести: розробка та прийняття першого післявоєнного п'ятирічного плану відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки (в якому було передбачено відновлення і будівництво шкільних будівель, значне розширення мережі шкіл і збільшення числа учнів в них); робота всього народу за даним планом (в найкоротший термін були відновлені та побудовані нові шкільні будівлі, заново створені бібліотеки, навчальні кабінети та позашкільні установи); надання дієвої допомоги в державі на всіх рівнях – між народами Радянського Союзу; між промисловими підприємствами, колгоспами та радгоспами; розвиток і розширення народної ініціативи для відновлення культурного рівня міст і сіл, організації загального навчання та ін.

Необхідно відзначити також і той факт, що наприкінці 40-х і початку 50-х років вченими було приділено особливу увагу дослідженням проблеми підвищення ідейно-політичного рівня. Монографії, навчальні посібники з теорії та історії педагогіки, в яких на більш високому науковому рівні було висвітлено загальна для всіх часів проблема – формування соціальної активності особистості – служили основою її розвитку у шкільній практиці. Додамо також, що цей час було надруковано вибрані твори В. Бєлінського, О. Герцена, М. Добролюбова, М. Чернишевського та ін. Наявність такої теоретичної основи допомагало вчителям на практиці обґрунтовано будувати сам процес виховання. Зазначимо, що важливою особливістю в розвитку соціальної активності в розглянутий нами період було те, що педагогами проводилась робота з подолання егоцентризму, формуванню світоглядних, ідейно-моральних позицій щодо сенсу людської діяльності – активне служіння

суспільству, внесення активного вкладу у вдосконалення способу життя та побудови взаємовідносин в соціумі.

Така самовіддана робота всього суспільства і, що особливо важливо, – увага зверталася на залучення дітей в школи (особливо тих, які втратили одного або обох батьків), – привела до того, що завдання першого післявоєнного п'ятирічного плану щодо мережі шкіл і кількості учнів в СРСР були перевиконані. Історики свідчать, що першим післявоєнним планом намічалося довести число початкових, семирічних і середніх шкіл у 1950 році до 193 тисяч, а кількість учнів у них – до 31,8 мільйона чоловік. Але, як свідчать джерела, вже в 1950/51 навчальному році функціонувало понад 220000 загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося близько 35 мільйонів учнів [2].

Зазначимо, що післявоєнний період визначається як пік безпритульності. Це соціальне явище не могло не позначитися на і на творчості письменників даного періоду. Так, український письменник, Іван Сенченко (1901–1975 рр.), який був на протязі свого творчого життя був і вчителем, і інструктором позашкільної освіти, виразно розкривав в оповіданні «Рубін на Солом'янці» (цикл датується 50-ми роками) долю підлітка того часу та активну позицію і принциповість його вихователя – вчителя, майстра ковальської справи – Каленика Романовича. Учня ремісничого училища, Рубіна – круглого сироту, чиє життя було сповнене спалахами дивних і несподіваних вчинків, Каленик Романович із своєю дружиною прийняли у сім'ю. І розумове, і моральне виховання учня поєднувалося у процесі трудового навчання учнівського колективу. «Рубін кує, і сам відчуває, що рука у нього б'є не так… Він зосереджує всю свою волю, щоб робота вийшла як слід. І ось його кочережка готова. Вона плескувата, кути неправильні, подзьобана неправними ударами молотка. Рубін дивиться на охололе й посиніле залізо сконфужено. Каленик Романович каже: «Молодець. У тебе буде удар». Погляд Рубіна заразливий. З усіх боків чути «Тепер я! Я! Я! Я!» Навколо Каленика Романовича комашаться учні, він губиться в цій колотнечі, а Рубін стоїть і прислухається до себе. Яке в нього закипає завзяття! Скільки сили він чує в своїх руках! Від хвилювання у хлопця підіймаються груди» [7, с. 426]. Цей нарис дозволяє побачити майстерність педагогічної праці у той час, простежити процеси збудження вольової активності учнівської молоді, відчути їхнє прагнення до самостійної, відповідальної праці для суспільства.

Розглянувши педагогічну літературу та матеріали, що стосуються ідей розвитку соціальної активності учнівської молоді в 1940–50-х роках, нам представляється доцільним відзначити:

– аналіз матеріалів даного періоду надає педагогічній науці принципово іншу модель розвитку соціальної активності учнівської молоді, основним механізмом якої було формування ідеалів, установка і орієнтованість діяльності учнів як на користь всього суспільства, що опинилося у важких умовах, так і на користь близького оточення, що потребують захисту та опіки;

– розвиток соціальної активності в даному періоді було не позбавлене недоліків, пов'язаних із зайвою підпорядкованістю інтересам керівникам правлячої еліти (зокрема, сприяння у дискримінації населення за національною ознакою, політичні репресії тощо), але цей процес значною мірою відповідав потребам формування таких рис, як громадянськість, патріотизм, політична та вольова активність учнів;

– діти та учнівська молодь від 7 до 18 років, як численна соціальна група, – отримали принципово нову систему шкільної освіти, диференційовану для різних потреб, але яка має в своїй основі загальні риси, що дозволяють сприймати ідеї педагогів та їх практику в розвитку соціальної активності учнів як єдине ціле – введення спеціального матеріалу у процес навчання, що має збуджувати соціальну активність, об'єднання методів активного навчання з посильною суспільно-корисною працею, запровадження роботи по розвитку інтересів та здібностей у позанавчальний час.

Перспективою дослідження є розробка технології розвитку соціальної активності в роботі із дитячими та молодіжними організаціями, тренінгових вправ для дітей та учнівської молоді, спрямованих на формування вольової активності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великая Отечественная война. 1941–1945 / авт.-сост. И. Дамаскин, П. Кошель, Ю. Никифоров. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 512 с.
2. История педагогики / под ред. Н. А. Константинова, Е. Н. Медынского, М. Ф. Шабаевой. – М. : Гос. учебно-педагог. изд-во, 1959. – 498 с.
3. История педагогики / под ред. Н. А. Константинова, В. З. Смирнова. – М. : Просвещение, 1959. – 269 с.
4. История России с древнейших времен до наших дней / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, В. А. Шестаков ; под ред. А. Н. Сахарова. – М. : Проспект, 2010. – Т. 2. – 720 с.
5. Лемківський М. В. Історія педагогіки / М. В. Лемківський / [навч.-метод посіб] / вид. 4-те. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 190 с.
6. Родин А. Ф. Внеклассная воспитательная работа в начальной школе / А. Ф. Родин ; под ред. Е. И. Перовского. – М. : Учпедгиз, 1940. – 124 с.
7. Сенченко І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади / І. Ю. Сенченко / упоряд. і приміт. М. М. Гнатюк ; вступ. ст. і ред. тому В. С. Брюховецький. – К. : Наук. думка, 1990. – 664 с. : портр.
8. Топтыгин А. В. Неизвестный Берия / Алексей Васильевич Топтыгин. –

СПб. : Издательский Дом «Нева» ; М. : «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – 480 с.